

מכתבים מן השוליים*

אורלי לובין

רנה ויעקב שרת (עורכים), מאסר עם נייר ועיפרון: תכתובת משה וצפורה שרת מן "השבת השחורה", 29 ביוני עד נובמבר 1946, מחנה המעצר לטרון – ירושלים, העמותה למורשת משה שרת, תל-אביב, 2000, 464 עמודים.
יצחק שמיר, מכתבים לשולמית, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2001, 143 עמודים.
ניצה בן-ארי (עורכת), רותי שלי: מכתבי משה דיין מכלא עכו 1941–1939, זמורה-ביתן, לוד, 2001, 264 עמודים.

יום ד', 24.7.1946

משה יקירי,

לאחר מה שקרה במלון 'דוד המלך' לא עמד בי הכוח לכתוב לך. צער, כאב, עלבון וכעס צרבו את לבי. למי נחוץ היה מעשה זוועה כזה? גם אותם המטורפים האומללים שביצעו מעשה זה, הלא גם הם קברו את עצמם תחת תלי חרבות. נראה שנגע האלימות דבק. לא לחינם סבל עמנו האומלל דורות על דורות מאלימות. נראה, שמעשי רצח קר ביהודים לימדו משהו את בחורי ישראל. כשם שדם ישראל נעשה הפקר בעיני

* משה שרת, מנהל המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, נעצר על-ידי הבריטים ב'שבת השחורה', 29 ביוני 1946, ונכלא במחנה לטרון. הוא שוחרר מהכלא ב-5 בנובמבר 1946. יצחק שמיר, מראשי ארגון לח"י, נלכד במהלך העוצר שהטילו הבריטים על תל-אביב ב'מבצע כריש' (30 ביולי – 2 באוגוסט 1946). הוא הוגלה למחנה מעצר באריתריאה, ממנו ברח ב-14 בינואר 1947, נעצר על-ידי הצרפתים בג'יבוטי וחזר ארצה ב-20 במאי 1948. משה דיין היה בחבורת 43 חניכי ומפקדי קורס מפקדי מחלקות של 'ההגנה', שנעצרו על-ידי הבריטים ב-5 באוקטובר 1939. הם נכלאו בכלא עכו ובהמשך במחנה המעצר במזרעה. דיין נמנה עם מפקדי הקבוצה. הוא וחבריו שוחררו ב-17 בפברואר 1941.

הגויים, כך חיי אדם, יהיה זה של יהודי או לא יהודי, איבדו כל שווי, הפכו הפקר בעיני עצמנו. המוות חדל להפחיד וקדושת החיים נסתלקה.¹

שלא כמו יומניהם, שלא כמו מכתבים ששלחו למוסדות ציבוריים או לאנשי ציבור, ואף שלא כמו שיחות פרטיות שפורסמו – המכתבים ששולחים משה שרת (שרתוק), משה דיין ויצחק שמיר (יזרניצקי) מן הכלל לנשותיהם נראים כאילו לא הניחו כותביהם כמובן מאליו שמכתביהם יראו אור. דיין, שהיה בן 24 ומפקד בקורס מפקדי המחלקות השני של ה'הגנה' כשנעצר לשנה וחצי ב-5 באוקטובר 1939, מן הסתם לא חשב שהוא כותב מסמך היסטורי ממנו 'מי שיצליח' "לשכוח" כי מדובר במשה דיין המנהיג הכריזמטי, בעל הרטייה השחורה, המבריק, הפרוע, הסמל – על מעלותיו וחסרונותיו הרבים – יוכל לטעום מעט מן המגע ההיסטורי שאין קרוב ממנו לאותנטי.² משה שרת, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, נעצר לארבעה חודשים במהלכם כתב וקיבל מדי יום מכתב אל ומאת אשתו, נשאר מעורה (הגם שלא פעיל) בענייני ההנהגה הציונית ואף ניסה להדריך את אנשי המחלקה המדינית בעבודתם; אך יחד עם זאת, כפי שמציינים רנה ויעקב שרת ב'פתח דבר' לספר, 'הרי אלה מכתבים שכל אחד מהם נועד אך לנמענו. שני הכותבים היו מודעים שאכן כך הוא: הוראה חוזרת במכתבי משה שרת לרעייתו – "זה ביני ובינך" – מאששת זאת.³ ואילו יצחק שמיר מצהיר בעצמו כי 'הרי מכירה אותי קצת אשתי היקרה והיא יודעת שעל דברים שיש לעשותם אינני אוהב להרבות בדברים ואם נגזר עלי שהקשר היחידי שלי עם אשתי הוא קשר של מלים – הרי אשתמש בהן לדברים שמלים הולמות אותן. לרקע העיוני והמופשט שמהזרעים הנזרעים בו נובטים וצומחים בסופו של דבר המעשים, הגילויים המוחשיים של החיים!⁴

המוציאים לאור של מכתבי דיין ושרת עוסקים לא מעט בהסבר ובהתנצלות על עצם פרסום המכתבים, ובעיקר במקרה של דיין, ש'היה בשנת 1940 צעיר בעל ניסיון מוגבל בכל מה שלמים הצטיין בו. אין – ואף לא נכון – לחפש במכתבים שלפנינו את דעותיו המגובשות של דיין הרמטכ"ל או שר הביטחון על עניינים הרי-עולם [...] דל ברכוש ובניסיון אך עשיר באופטימיות'. אפילו התירוץ המוכר לפיו 'נכון ללמוד היסטוריה גם דרך מעשיו ומצוקותיו של האיש הקטן', מעורער כבר במשפט שבא אחריו, שכן 'המקרה של משה ורות אינו מובהק, כמובן. שהרי כבר בראשית שנות הארבעים הם היו מחוברים, במידה כזו או אחרת, אל ההנהגה'.⁵ האיזון של 'המרחב הפרטי', כביכול,

1 מאסר עם נייר ועיפרון (להלן: צפורה), 24.7.1946, עמ' 95.

2 מוטי גולני, 'מבוא', בתוך: רותי שלי (להלן: רותי), עמ' 16.

3 רנה ויעקב שרת, 'פתח דבר', צפורה, עמ' 7.

4 מכתבים לשולמית (להלן: שולמית), עמ' 89.

5 גולני, 'מבוא', רותי, עמ' 15-16.

מקום משכנם של 'מכתבים אישיים, משפחתיים', בא בשני הקבצים האלה בצורת הערות שמסבירות את הנאמר דרך האירועים אליהם מתייחסים המכתבים, ועוד יותר – מבהירות מי הן הדמויות הנידונות, ומה הסוגיה שעומדת ברקע של משפט מסוים או הערה אגבית. לעתים הניסיון לעגן את הדיאלוג הפרטי, הביתי, בהקשר היסטורי-לאומי כופה על המעירים אנקדוטליות שמחזירה את הדיון אל המרחב הפרטי: 'זאבה [בתם של סימה ואברהם ניסן {כצנלסון}] הנחמדה עומדת להינשא לבעל דמיונות זה, שרצה בזמנו להציל את ספרד וברח מהבית והגיע עד כנרת'. כותבת צפורה שרת, וההערה מבארת מיהו אותו 'בעל דמיונות': 'מתתיהו (מתי) פלד (איפלנד), לימים אלוף ומזרחן. בשנת 1936, מושפע מהידיעות על מלחמת האזרחים בספרד, החליט מתי, אז בן שלוש-עשרה, יחד עם חברו בן-גילו יוסף גליקליך, להצטרף ללוחמים הרפובליקנים. השניים יצאו מעירם ירושלים צפונה וחנו עם לילה בקבוצת כנרת, שם התגוררו יידי משפחה, רבקה ומאיר ספיר, שהזעיקו מייד את הוריהם'.⁶

כך, לצד העולם הציבורי, שנפרש בעיקר במכתבי משה וציפורה שרת דרך ההערות שמחברות בין אנשים ומייצרות רבדים של קשרים, של השפעות ושל ויכוחים בתוך המרחב של הפוליטיקה הציונית, ולצד העולם המעמדי, שנפרש דרך מכתבי משה דיין וקטעי היומן של רות דיין המשובצים ביניהם, עולם של 'קשרים' ו'עזרה' של המנהיגות לבני המלייה שלה ('משה חזר ודרש ממני שבקשת החנינה תהיה כללית ולא אינדיווידואלית', מדגישה רות דיין בהערותיה האישיות למכתבים),⁷ בעיקר מה שעולה מן המכתבים הוא העולם האישי: המרחב הפרטי של הבית, האופי הפרטי של הכותבים/ות, ומעל לכל מקומן של הנשים בעולמות הפרטיים והפומביים של בעליהן, שמעמדם נתון או מובטח.

בולטת בחשיבותה צפורה שרת. אין ספק שהבולטות הזו נובעת גם מעצם קיומם של מכתביה היומיים, וכן ממעמדו הגבוה של משה שרת בהנהגה הציונית ומהשנים שכבר הספיקה לבלות במחיצתו ובמחיצת עבודתו והקשורים בה (בעת מעצרו, היו רות ומשה דיין נשואים כחמש שנים בלבד, אם כי 'מאחוריהם היתה כבר נסיעה משותפת ללונדון, פרשת החברות בקבוצת שמרון [...] שלא צלחה, עיסוקיו של משה ב"הגנה" ובנוטרות, ושורה של משברים בזוגיות שלהם שנרגעו במידת-מה לאחר שהחליטו, כשנתיים לפני המאסר, לשוב לנהל').⁸ ריבוי המכתבים מאפשר להתרשם מהבטיחות, הנחרצות, הבהירות של אישה שמבינה את המצב הפוליטי כפי שהיא מבינה את המצב האישי, שבטוחה במקומה ובמרכזיותה בחיים הפרטיים ובחיים החברתיים, שבמסגרתם נרקמים קשרים ועניינים פוליטיים, וששותפותה במעשה הציוני נוחה לה כפי שהיא ומאפשרת

6 צפורה, 3.8.1946, עמ' 132, הערה 3.

7 רותי, 28.11.1939, עמ' 43.

8 גולני, 'מבוא', רותי, עמ' 18.

לה להביע את דעתה בידיעה שיש לה השפעה – גם אם היא מתווכת בלבד, בין אם על ידי בעלה המנהיג ובין אם על ידי בני המילייה החברתי שלה, שהם מנהיגים או פעילים מרכזיים. המכתבים שלה הופכים, לכן, לבליל מאיר עיניים וכמעט מרנין של עניינים פרטיים ('רכילות'), קשרים פוליטיים, וחיבוקים אישיים:

לאחר הארוחה באו האולשנים [שמחה ויצחק אולשן]. ידידי משפחה] וזוג דרום-אפריקנים ואירמה לינדהיים [נשיאת ארגון 'הדסה' לשעבר] המתפעלת בשייכותה לשומר-הצעיר. לא המשכתי לשבת, נפרדתי ובלוויית צבי [שורץ] עליתי במדרגות המחברות את רח' עזה עם קריית שמואל ונכנסתי לזאב. שם אורו עיני. ראיתי את כתב ידך על שולחנו ובעברי על הניירות התפעלתי בפעם העשירית מהפריסטסביה דוחה [רוסית: חוסן נפשי, רוח איתנה] שלך, הידר, משה! החזק בהגה ושמור על צלילות דעתך!

בשיחה עם גרשון אמרתי, שעכשיו פוחדת אני משלושה אנשים: מב"ג המטורף [בן גוריון], מהנשיא ההפכפך [חיים וייצמן], ומזה הבוער באש [משה סנה] המעיז יותר מדי, בקלות יתרה. נדמה לי שאיני טועה בהערכתי.⁹

פרטי הפרטים ('עליתי במדרגות המחברות את רח' עזה עם קריית שמואל'), הדיווח על כל מעשה ביתי, חברתי ופוליטי, הרכילות על התנהגותם של אנשים ('המתפעלת בשייכותה לשומר-הצעיר') המאפיינים בתרבות המערבית את התנהגותה של האישה מופיעים משולבים עם המעורבות הנינוחה, הכמעט ביתית, בעולם הפוליטי ('ראיתי את כתב ידך על שולחנו ובעברי על הניירות...') ועם עמדות נחרצות המנוסחות בלשון חד-משמעית. לצד 'אולי נמצא במקרה בכיסך ספר הצ'קים של בנק הפועלים? אם כן, חתום על הצ'קים. איני זוכרת אם גם לי יש הרשות לחתום עליהם ולעדה דרוש כסף'.¹⁰ היא כותבת גם 'הבוקר הייתי בישיבת הוועד הפועל [הציוני]. הנשיא ווייסגל מסרו לך בוודאי שלום ממני. הנשיא נראה מסכן ועלוב וזקן ואומלל. האיש נגמר. הוא בידי ויסגל וסקר מצד אחד, ובידי שפרינצק מהצד השני'.¹¹ למרות ההירארכיה הברורה – הוא המנהיג, והיא לא – צפורה שרת עולה מהמכתבים כמי שמחויבותה כאישה (לסייע לבעלה, ולקיים את העולם החברתי של המשפחה) הופכת להיות הערוץ למעורבותה הפוליטית, ושהשיחות שהיא מנהלת מעלות את קרנה כמבינת דבר ומחזקות, לכן, את

9 צפורה, 7.7.1946, עמ' 55-54

10 שם, 3.7.1946, עמ' 43.

11 שם, 9.7.1946, עמ' 62.

השפעת דבריה ועמדותיה על מבצעי הפעולות המדיניות, ובראש ובראשונה על בעלה. משה שרת, מצידו, 'מהלך בין הטיפות', כביכול:

נשמתי שלי, את מפריזה בהתפעלותך מהערכתך לתוכנית החדשה [תכנית 'מוריסון-גריידי']. כתבתי היום לאבודן והסתייגתי מתגובתי הראשונה, כי כל יום מגלה מומים ופגמים חדשים ביצור שמלכתחילה היה ספק אם יחיה. ועוד: תגובתך את, הבלתי-אמצעית, חשובה לי מאוד, כי אני מאמין בבריאות חושך, אך בכ"ז כיוון שקראת את דברי בחברת ז"ש וא"ש, מדוע לא הוספת מילה על תגובתם-הם לדברי. אני כל הזמן תובע מהם תגובות, חוות דעת, הערכה אישית והם מלאים כנראה מורך – או חוששים להתנגד, או פוחדים להסכים, או שבכלל אינם יודעים מה לחשוב. ובכן מה הבינות מהם באותו מעמד?¹²

את דעתה של אשתו מאפיין שרת כ'בלתי אמצעית' ותולדה של חושים בריאים; הוא נזהר בכבודה, אך תובע את תיווכה בהעברת תגובות של אחרים, אפילו שהוא בו להם ('והם מלאים כנראה מורך' וכולי). הוא נוזף בה ('ואת התצלום, אחרי הכל, לא שלחת! דבר כה קטן, קל ופשוט ובשום פנים ואופן אי-אפשר להביאו לידי ביצוע, זה שבועות!') ומחמיא לה על יכולת ההבחנה (הנשית?) שלה: 'שוב תודה עמוקה על מכתבך מהיום – דוח מהביקור בת"א. את באמת מצטיינת בתאוריך את החיים ובהגדרותיך הקולעות'; ותוך שהוא משתף אותה בתכניותיו, בעמדותיו ובמחשבותיו הוא גם עסוק בביסוס מעמדו בעיניה: 'באחד המכתבים האחרונים כתבת על שיחתך עם ז"ש [זאב שרף], בה אמר כי ייתכן ואצטרך לפרוש לתקופה. משהו באמירה זו, אם נמסרה נכון, אינו כשורה. אני כתבתי לו זאת, ואם אמר לך, היה חייב להזכיר את הדבר כבא מפי ולא כמחשבתו המקורית'.¹³ ההתנהגות של צפורה שרת, שמשלבת התנהגות סטריאוטיפית נשית ואינה מתקוממת על אפיון התנהגותה ככזו (כמי שאינה מצליחה להוציא לפועל משימות פשוטות, ושתגובתה היא תולדה של חושים בריאים), יחד עם מחשבה פוליטית ברורה ובעיקר בטוחה בעצמה, מחייבת תגובה מכוללת גם היא – תגובה סטריאוטיפית להתנהגות המאופיינת בתרבות ככזו, אך גם התייחסות לחריפות ביקורתה דרך המאמץ לשתף אותה ולשמוע ממנה וכן להיחשב בעיניה.

באופן אחר לגמרי בולטת רות דיין לעומת משה דיין. כבר במבוא מבחין ההיסטוריון מוטי גולני בין משה דיין ש'היה נתון באותן שנים במסלול שבמידה ידועה לא הוא בחר לעצמו: עבודה במשק ובביטחון'. בעוד שרות דיין 'בחרה. היא הגיעה מסביבה מסודרת מאוד, אפילו אמידה, בירושלים אל החברה החקלאית הפרובינציאלית

12 שם, 30.7.1946, עמ' 122.

13 שם, 4.8.1946, עמ' 136; שם, 5.8.1946, עמ' 140.

משהו של נהלל, מתוך בחירה מודעת לחלוטין'. 'בלונדון ובירושלים היו מנהיגי היישוב בהווה ובעתיד מבאי ביתם של הוריה והיא לא יראה אותם. יתר-על-כן, שלא כמשה, רות הצעירה לא חששה לבטא את כעסה על האיווולת – ולעתים קוצר היר – של אותה הנהגה ואת אי-רצונה לשעבד את חייה הפרטיים כל העת לטובת המאמץ הלאומי. מרתק ללמוד מן המכתבים שלפנינו עד כמה לא היו השניים מסורים בלב ובנפש לעניין הלאומי ולו בלבד'.¹⁴ גולני מסכם גם את ההבדל הברור בין השניים ביחס לכפיפות הפרט להנהגה, ומצד שני את העניין שיש לשניהם בחיים שאינם מוכפפים לאינטרס הלאומי. במהלך המאסר רות דיין היא הכוח המניע במאמץ להביא לשחרור משה דיין ושאר העצירים; ואילו משה דיין מיטלטל בין עמדות שונות לגבי חייהם. ב-29 בדצמבר 1939 הוא מביע ייאוש:

בקשר עם תוכניות חיינו, הנה חוץ מהקשיים המעשיים – מאחר שסוף-סוף הן חוץ מעבודה איני יודע כל מקצוע, ולא בכל מה שאבחר אוכל לעסוק – הנה יש לי מדי-פעם תקופות שונות של אמונות ואכזבות. לעתים אני חושב עלינו ועל חוסר הבסיס לחיינו, ועל היותנו מנותקים מכל חברה ובית, ועל המצב הקשה בבית הורי, ועל עוזבנו את חניתה והתרחקותנו מכל קבוצה אחרת, ואני רואה את חיינו כעלובים קצת ואת העתיד כמערופל [...] אך לעתים אני משווה את עצמנו לדורות ולאנשים אחרים וחושב – [...] ואם מסרתי כל-כך הרבה לתנועת ה'הגנה', מדוע לא אמשך להקדיש את חיי לזה? [...] ובכל זאת, לו היינו קשורים לחברה ולמשק – הייתי שמח מאוד, וכפי שאני רואה את עצמי ואת אופיי עכשיו, נדמה לי שאהיה מוכשר בהחלט לחיי קבוצה.¹⁵

לעומת זאת הוא גם ממציא מציאות אלטרנטיבית:

בעצם נדמה לי שתביעותי מן החיים ירדו עכשיו עד למינימום. אם פעם חשבתי שהכרחית חברה והכרחי שיהיה "שמח" ו"תוכן" בערב שבת, שמוכרחים – כדי למצוא תוכן בחיים – "לפעול" (זאת אומרת, למעשה, למצוא הזדמנות להתבלט) וכל שאר אותם המושגים, הנה עכשיו פחתו דרישותי בהרבה. יותר מזה, עכשיו נדמה לי שכל אותם הדברים לא רק שאינם חסרים ואינם הכרחיים אלא להפך, דברים אלה רחוקים מאוד מלהיות נושאי התוכן וה"אושר". כתמונת חיים נכספת אני רואה עכשיו ערב על-יד הרדיו, בקריאת ספר יפה (יפה, לא בלשי ולא מגרה כי אם יפה כמו *Inheritance* או *Three Camarades*) או ספר שירים (שלונסקי

14 גולני, 'מבוא', רותי, עמ' 17-18.

15 רותי, 29.12.1939, עמ' 69-70.

או אלתרמן), כשיוליק מתגלגלת על הרצפה ואת סורגת ועל-ידינו תה או קפה שחור.¹⁶

משה דיין האסיר מוצא עצמו במצבה של אישה – אין הוא שולט בגורלו, אלא הוא נתון בידי סוהריו ובידי ההנהגה ובעיקר בידיה של אישה, של אשתו, שהמכתבים מעידים על הבהירות הגדולה שלו שהיא מחוברת עם המנהיגות כולה ובקיאיה באינפורמציה; הוא פסיבי כאסיר, אם כי, כפי שכותב גולני: 'איש השורה, משה דיין, לא יצא בפברואר 1941 מן הכלא אלמוני כפי שנכנס אליו שישה-עשר חודשים קודם לכן'. שכן עם הימים במאסר הפך 'למנהיג הלא נבחר של הקבוצה, אף שלא היה הבכיר ממפקדיה'. אבל גם בולטות זו נרכשה לו פחות בשל כישוריו, לדעת גולני, כמו בשל פרשת המאסר כולה, 'פרשה בעלת תפקיד מסוים בהתפתחות יחסי היישוב היהודי והתנועה הציונית עם בריטניה, בעיצומה של מלחמת העולם השנייה';¹⁷ מצב רוחו משתנה מתקווה לייאוש, וכמו אשה הוא נאלץ לחלום את העתיד ולפנטז אותו. שלא כמו שרת, שמצבו כאסיר נחוזה על ידו – לפי המכתבים – כמעין שלב ביניים גורלי להמשך שירותו הציבורי, אצל דיין המאסר הוא רגע של הפסקה מוחלטת, רגע שאינו מחובר לעברו או לעתידו, רגע לא יצרני ושאינו לו דרך להפוך אותו למפנה, הגם שבדיעבד הוא מתגלה ככזה. הדרך היחידה להתגבר על 'נשיות' המאסר, 'נשיותו' של האסיר, היא בדמיון עתיד שבו שני המגדרים – הוא והיא – מתנתקים מהעשייה הציבורית, כמו נשים, אבל שבו היא זו הסורגת והוא זה שקורא ספר (אם כי הניסוח מאפשר לדמיון תמונה בה היא, כמו אישה, מסוגלת לעשות את שניהם – לקרוא ולסרוג בו בזמן). ואף כי גם חילופי המכתבים בין משה וצפורה שרת עמוסים בעניינים של חיי היומיום, הרי שמכתביו של משה דיין כולם עסוקים רק בזאת, ומהם ניתן גם להסיק שכך הם מכתביה של רות דיין (אם כי קטעי היומן הספורים שמופיעים בספר, כמו גם מכתב שכתבה לאחר הפצצת תל-אביב וביקשה במיוחד לשמרו למען יעל בתם, מעידים על יכולת גבוהה לאין שיעור לחוש את החוויות הפשוטות והעצומות הרבה מעבר לפרטים היבשים של ענייני המאמץ לשחרור: 'ובקבוקי הבירה נשארו בחנות. הצריף אפל, כבר הפנים מודאגות וכאלו מסתירים משהו. נפלה הפצצה הראשונה: משפט ב-25 בחודש. [...] כבר אין משה פרט, רק 43, גם בשבילי, לילה חשוך, רוח, על הכרמל, ובפעם הראשונה דמעות לפרק את המתיחות'.¹⁸ או ב-7 בדצמבר 1939, ליל שישי:

ושוב בדידות איומה. מרוב עצות ועזרה איני יודעת לאן לפנות. אילו לא הייתי תלויה בהם, אילו יכולתי להשיג בעצמי איזו עבודה שהיא שקטה,

16 רותי, 8.3.1940, עמ' 117.

17 גולני, 'מבוא', רותי, עמ' 18-19.

18 רותי, מיומנה של רות, אוקטובר 1939, עמ' 31.

באיזה פינה נידחת שבה אוכל לשבת ולחכות לצאתו של משה ואז [...] כן, גם כיום מפריד בינינו מרחק עצום ואני חושבת ששנאתי לציבור הגורם לכך, אולי מפני שהציבור גזל ממני את חיי המשפחה שאליהם שאפתי ואולי מפני שאין בי הכוח להיות די לאומית. [...] דיבורים ופילוסופיה, דיפלומטיה גבוהה על כל שטות ומשה כמוכן נסחף עמהם. הוא ודאי חושב את עצמו לגיבור היישוב למען המולדת, ובכל זאת איני רואה את הכבוד הגדול ואת הרעיון שבשבילו היה כדאי כל הישיבה. [...] וכמוכן הרי מתענה אתה למען הציבור ולכן גם עלי לסבול קצת ובייחוד שזה רק טיפה בים המרירות שלך המלא סבל על גדותי, אך אני יודעת שהנך חזק ובייחוד בחברה כה גדולה לסבול את כל זה כיאות. אמנם לי מהחורן, החיה חיי לוקוסוס, אסור להגיד זאת. עלי לסגף את עצמי וללבוש פרצוף אבל, אך כנראה איני מסוגלת לשחק ואיני מאמינה שזה יועיל.¹⁹

העולם נטול השליטה של שניהם הופך אותם למה שהם לא – אותו לפסיבי ותלוי, אותה ל'לאומית' ותלויה. בעוד משה דיין חווה היפוך של חווית הגבריות, חווה רות דיין את הדואליות הנשית הקבועה, שעכשיו חושפת גם שקר נרחב יותר מאשר השקר של נוחיות הנשיות: לא רק שכאישה היא תלויה באחרים, בעוד האידיאולוגיה ממציא עבודה סיפור של שחרור לאומי, אלא שהלאומיות אליה היא מוזמנת להצטרף אינה הופכת למקור השחרור עבורה. לאומיות זו היא הכלא, סיבת כלאו, חסר הטעם לדעתה, של משה דיין, וכלאה-שלה, שהופך אותה לתלויה במנגנון הלאומי ומפרק אותה מעצמאותה ומיכולת הבחירה שלה, שהם-הם שהפעילו את עולמה עד כה.

מי שמצליח להתגונן באופן מופלא מההיפוך המגדרי (שבו האסיר הופך למעין 'אישה') הוא יצחק שמיר. מכתביו הם עיסוק בעולמו ובעצמו, ובאופן מיוחד הם משקפים עולם של רגש ושל טלטלות רגשיות – כולל שנאה לשונאי יהודים ורגשות נקמה – תוך שהוא שב ומכחיש כל רגשות ומצהיר על התרחקות ממנה, או כלשונו: 'הנני מאותו סוג האנשים שאין להם רגשות ומחשבות בלתי מחייבים'.²⁰ שמיר מכריז על עיסוק מתמיד בעקרוני, ולא באישי; אך למעשה מכתביו הם אסופה של קלישאות רגשיות של רגשות לאומיים ורגשות אישיים. אין הם כוללים את אשתו, לה הוא דואג בפטרונות ומורה לה לשמור על עצמה, לא לצאת לעבוד, להיזהר – ולאשר קבלת כל דבר מה שמגיע ממנו. אבל אין הוא מתעניין בדעותיה:

19 רותי, מימנה של רות, 7.12.1939, עמ' 45.

20 שולמית, גלות אסמורה, כ' טבת תש"ז, 12.1.1947, עמ' 135. הדברים נכתבו יומיים לפני ששמיר ברח מהכלא באריתריאה.

ואם על חדשות ידובר הנה קראתי חדשות בעתוני הארץ שהגיעו לכאן. בהמשקיף מה-28 לנובמבר קראתי, כי מנהל לשכת המודיעין הממשלתית סטאבס נשאל אם נכון הדבר שברחתי מאריתריאה לפני שלושה שבועות. הוא נשאל ע"י עתונאים והבטיח לברר ולהשיב תשובה. מעניין אותי מאד מהו המקור של השמועות האלה ומה הכוונה בהן. יקירתי! אני כאן ואם עדיין מפקפקת את בדבר המשיכי לשלוח לי מכתבים לפי אותה הכתובת.²¹

הוא חולק אתה רגשות לאומיים:

קורא אני ספרים על מה שעוללו לאחים ואחיות, לבעלים כמוני ונשים כמוך, ולבה של שנאה מפעפעת בלב ויחד עם זה איזו אהבה אין-סופית וללא מצרים לכל יצור יהודי, לכל ילד עברי הנושא את גורלו הקשה אי-שם בתבל [...] האם על נכונות לקרבנות ידובר אצלנו? וכי איזה קרבן הם החיים וכל אשר להם לעומת הצלתו של ילד יהודי אחד ויחיד? ואם תעלה על הדעת את מטרת-המטרות: חופש לכל אותם האבות והאמהות, האחים והאחיות, הילדים והילדות המהויים כלם יחד את העם, העם שלנו – להבטיח להם חופש ויופי וכבוד-אדם, היש משהו נשגב מזה, נעלה מזה ראוי יותר לאהבה, להקרבה?²²

ושוב בודאי תתרעמי. הנה כותב בעל לאשתו וכל כך הרבה הוא כותב על ענינים כלליים וכה מעט על ענינים אישיים, משפחתיים. ואף פה – מה לעשות יקירתי? הרי הנך מכירה אותי ונדמה שאין לי כבר תקנה [...] אינני מכיר ומבחיץ בגבולות בין האישי והלא-אישי, אם תרצי הכל אישי, שלמות אחת, מסכת אחת ובה רק פרקים שונים: אהבת-מולדת ואהבת-אשה יקרה ואהובה, געגועים לאחים, בני מולדת עזים וגעגועים לבן מתוק וחמוד, בשר מבשרי. טושטשו הגבולות – הכל אהוב ויקר, כה מושך וכה חסר [...] ²³.

אצל שמיר הרגש נתפש כעיקרון אידאולוגי, האישי כחלק מהלאומי, וביטויים של רגש וחיים פרטיים, המופיעים במכתביו כהתפרצויות של התרגשות ופתוס קלישאי כמעט, נחשבים בעיניו כנאומים אידאולוגיים 'יוצא מכך שמונולוגים אני כותב לך, מונולוגים שאולי גם אינם מענינים אותך, נכון?'²⁴

21 שם, גלות אסמרה, כ"ב כסלו תש"ז, 15.12.1946, עמ' 103.

22 שם, גלות אסמרה, ט"ו כסלו תש"ז, 8.12.1946, עמ' 96.

23 שם, גלות אסמרה, כ"ו חשוון תש"ז, 20.11.1946, עמ' 75.

24 שם, גלות אסמרה, כ"ט כסלו תש"ז, 22.12.1946, עמ' 118.

שמיר מציג את עצמו כמי שאינו עוסק בעצמו כלל ('החלטתי לקצר הפעם. נמאס לי לכתוב תמיד בלי הרף על עצמי, חיי ומחשבותי. בודאי הנך זוכרת שקשה לי לעסוק הרבה בעצמי').²⁵ ברם הוא מציב עצמו במרכז מכתביו, דווקא על-ידי הבעת רגש נסער המוצג כנאום אידאי. אפשר להניח שהסיבה נעוצה בבידודו, בריחוקו מהארץ ומשותפיו למאבק, כמו גם ממיעוט מכתביה של שולמית שמיר. יחד עם זאת מעידה הפתיחה של הספר, 'בשער הספר', המתארת את מאסרו, על האופן בו חווה שמיר את עצמו כמרכז העניינים וכעומד במוקדו של מחזה. גם כשהוא במטוס סגור, 'מבודד מכל אדם אחר במטוס', הוא חווה את עצמו כבספקטקל: 'לא זו בלבד שהייתי נתון תחת משמר, כלוא באזיקים כמו דוב בקרקס פולני [...]'.²⁶ היותו מוצג לראווה (שהוא מצבה הסטריאוטיפי של האישה) מקוממת אותו. כאילו כדי להשתחרר ממוצגות לראווה זו, מכריז שמיר בחתימת 'בשער הספר': 'הגיבורים האמיתיים של המכתבים הם כמובן שולמית ובני הקטן יאיר [...]'. וראוי שכך יהיה, שכן הגבורה שהראו בני משפחות הלוחמים במחתרות היתה גבורה אמיתית, וככזו היא תשמש תמיד מופת לכולנו'.²⁷ כך מוסטת העין המתבוננת אל מי שאינו קיים בספר אלא כאמתלה לכתיבה וכמושא געגועים, ואילו נוכחותו של 'האני הגאון', כפי שכינה גאסדורף את גיבור האוטוביוגרפיה (הגברית), תופשת את כל המרחב הפיזי והפוליטי (הגברי) והרגשי והמתלהב (הנשי) באוסף מכתבים זה. שמיר מופיע כמי שמאיר את העולם סביבו אך לא את עצמו – כשבצעם דווקא הוא-עצמו מוקד העין הקוראת והמתבוננת בדוב הקרקס הפולני, שנבצר ממנו לכבוש את מרכז המרחב הפוליטי. מאחר שנהדף לשוליו, נאלץ שמיר להתחבט בחרון ובזעם בדפנות הכלוב בעוד שאחרים – ולא הוא – יכריעו את גורל האומה ואת גורלו הפרטי.

25 שם, גלות אסמרה, 20.10.1946, עמ' 40.

26 שם, עמ' 5.

27 שם, עמ' 6.